

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 43: Godišnjak/Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2014

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/0c83c3ef-20ae-4cc4-bd2b-a8d0defb6e6e>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

Servile caput Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije

Almir Marić

Mostar

U unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, odnosno na njenom dijelu koji je obuhvatao prostor današnje Hercegovine, koju smo uzeli kao geografski okvir za ovaj rad, u rimsko doba egzistirale su različite socijalne strukture. Njihovo proučavanje moguće je prvenstveno na osnovu onomastičke analize epigrafskih spomenika koji su uglavnom datirani u doba principata. Natpisi na tim spomenicima spominju različite kategorije socijalnih struktura od kojih ćemo u ovom radu posebnu pažnju posvetiti robovima. Pripadnost epigrafskih spomenika osobama koje su imale status roba određena je korištenjem određenih imenica s tih natpisa, kao što su *servus*, *vernae*, *vilicus*, te njihovim imenom koje se obično sastojalo samo od *cognomena*.

Ropstvo je bilo raspostranjeno u svim mediteranskim civilizacijama. U rimskom društvu robovi su predstavljali jednu od temeljnih socijalnih struktura.¹ Ta činjenica je posebno dolazila do izražaja u antičkoj Italiji gdje je, kako se čini, od ukupnog broja stanovništva u doba principata, na njih otpadalo 35 procenata. Glavni razlog tome svakako su bila vojna osvajanja u tom razdoblju koja su dovela do pojave velikog broja zarobljenika koji su pretvoreni u robove. Zbog toga se antička Italija često naziva „društvom robova“. Prema Varonu, osim ratom, do robova se dolazilo nasljedstvom, dijelom kupljenog imetka, prijateljskim dogovorom, neospornom imovinom

i zakonskom konfiskacijom imovine.² Dva najvažnija načina na koji se dolazilo do robova bez sumnje su bili zarobljavanje i rađanje u takvom statusu. Spektar njihovih zaduženja je bio veoma širok. Obavljali su dužnosti upravnika imanja, radnika u polju, pastira, lovaca, sluga u domaćinstvu, radnika na gradilištu, trgovaca, zanatlija, rudara, službenika, učitelja, doktora, dojilja, tekstilnih radnika, razne poslove u javnoj administraciji itd.³ Rob je bio u vlasništvu gospodara i posmatran je kao *res Mancipi*, što je znači da je bio u rangu sa zemljom, kućom, životinjama za rad, odnosno svime onim što je činilo osnovna sredstva za proizvodnju na nekom imanju.

Vojnim osvajanjima ropstvo se proširilo izvan matičnog rimskog teritorija. Nema pouzdanih podataka na koji način je tekao proces širenja ropstva izvan Italije i Sicilije, gdje je već u doba Republike dosegao visok stepen po broju robova i njihovoj uključenosti u društvene tokove. Tome doprinosi i nepostojanje konkretnih podataka u izvornoj građi jer su antički pisci u svojim djelima uglavnom bili fokusirani na ropstvo na Apeninskom poluostrvu.⁴

Na osnovu epigrafskih spomenika možemo zaključiti da je ropstvo bilo prisutno u svim rimskim provincijama. Najveći broj natpisa na kojima se spominju pripadnici ove socijalne strukture pronađen je u urbanim sredinama, gdje su većinom obavljali funkcije ličnih sluga, dužno-

¹ Više o raznim aspektima ropstva u Rimskoj državi, u različitim epohama postojanja rimske države, vidjeti: Finley 1999, 62-95; Thébert 2006, 167-213; Scheidel 2010, 1-21; Bradley 2011, 241-265; Morley 2011, 265-287; Bodel 2011, 311-337; Edmondson 2011, 337-362.

² Varon, *De Re rustica* 2, 10, 4.

³ Scheidel 2010, 3.

⁴ Izuzetak je Egipat odakle su sačuvani detaljni podaci o robovima kako na seoskim imanjima, tako i u urbanim sredinama poput Aleksandrije (Scheidel 2010, 4; Morley 2011, 267).

snika ili vojnika. To je čak slučaj s provincijama Španijom i Galijom za koje se često pretpostavlja da je većina robova bila zaposlena u poljoprivredi.⁵ Međutim, treba imati na umu da manji broj epigrafskih spomenika iz ruralnih sredina na kojima se spominju robovi može biti rezultat okolnosti u kojima su radili, odnosno poslova koje su obavljali. Naime, robovi iz urbanih sredina koji su obavljali određene funkcije u administraciji, zanatima i sl. imali su više mogućnosti da ostave trag na epigrafskom spomeniku nego robovi koji su radili teške poslove na seoskim imanjima

Na prostoru koji tretiramo u našem radu, odnosno u njegovoj neposrednoj blizini, najveći broj robova nalazio se u Naroni. Veći dio pripadao je italiskim kolonistima, dok je manji broj bio u vlasništvu domaćeg stanovništva.⁶ U dijelovima kolonijalnog i municipalnog agera Naronne, Epidauruma i Dilluntuma, koji su prema unutrašnjosti u upravno-teritorijalnom smislu obuhvatali prostor današnje Hercegovine, broj epigrafskih spomenika na kojima se spominju robovi je veoma mali u poređenju s većim rimskim provincijalnim centrima.⁷ U daljem tekstu osvrnut ćemo se, poimenično, na sve robove koji su dosad otkriveni na spomenicima i izvornoj građi, a koji su na neki način povezani s prostorom današnje Hercegovine.

CASIO

Korita, Bileća⁸

D M S / AUR R D AN LV / AUR S D AN XIIX /
AUR AM D AN IIII 5 / AUR TEU ET AUR OSI [--
-] / [-]T CASIO VERN SUI S / D [--] UNCIT [--]
D(is) M(anibus) S(acrum) / Aur(eli -) R(----)
d(efunct -) an(norum) LV / Aur(eli -) S (----)
) d(efunct -) an(norum) XIIX / Aur(eli -) Am[?
An]d (---) d(efunct) an(norum) IIII 5 / Aur(elia)
Teu(ta?) et Aur(eli-) Osi -- / [e]t Casio (?) Vern
(is?) suis / d[ef]uncti[s]

⁵ Morley 2011, 268.

⁶ Bojanovski 1988, 119.

⁷ Smatra se da je najmanje 50% stanovništva u Naroni, Saloni i Iaderu bilo robovskog porijekla. Njihova prisutnost u tako velikom postotku posljedica je prvenstveno privrednog razvoja tih gradova, ali i administrativno-upravnog položaja koji su zauzimali u provinciji Dalmaciji (Alföldy 1961, 126).

⁸ Sergejevski, 1938, 21, br. 19; Bojanovski, 1976, 34-35; Isto 1988, 108; Paškvalin 2012, 38.

Sepulkralni spomenik kategorije titulusa koji spominje roba po imenu Casio pronađen je na lokalitetu Crkvine u Voljicama (Korita), na pola puta između Bileće i Gacka. Natpis na spomeniku je oštećen pa je teško uraditi zaokruženu rekonstrukciju svih podataka. Sve osobe koje su navedene na spomeniku imaju aurelijevsko gentilno ime, što znači da su rimsko građansko pravo dobili za vrijeme vladavine Marka Aurelija, ili, što je više vjerovatno, tek Karakalnim ediktom 212. godine. Cognomeni su uglavnom nečitljivi, pa je teško procijeniti radi li se o muškim ili ženskim članovima porodice. Izuzetak predstavlja cognomen Casio, koji je vjerovatno bio orijentalnog porijekla.⁹

Casio je vjerovatno imao status roba. Na takav zaključak upućuje činjenica da kraj njegovog imena stoji riječi *Vern(is?)*, koja u većini slučajeva označava roba koji je odrastao u vlasnikovoj kući.¹⁰ Među različitim kategorijama rimskih robova *vernae* su zauzimali poseban status jer su odrastali u gospodarevoj kući, zatim izgrađivali bliske odnose s članovima porodice, i vjerovatno odrastali s njihovom djecom.¹¹ Slična situacija je bila i s Casiom čiji su preci vjerovatno služili kao robovi kod neke bogatije ilirske familije koja je veoma kasno dobila pravo rimskog građanstva. Zbog bliskosti koju su ostvarili tokom zajedničkog života, bez obzira na razliku u socijalnom statusu, imena su im zabilježena zajedno na nadgrobnom natpisu.

VILICO?

Kosijerevo, Bileća¹²

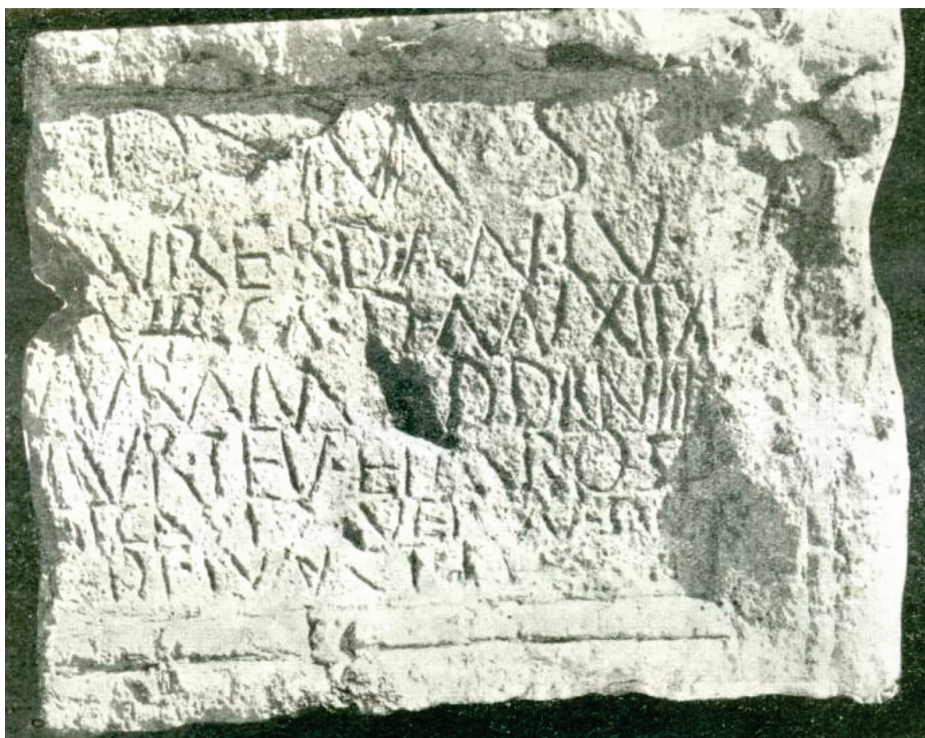
FVNISVLANVS VET /.... NIANVS LEG PR PR
/.... NTEM ET TERMINOS /... NOVARI
IVS..IT PER / 5 T CASIVM FRONTON / O
LEG•IIII FF•IN /.... DO VESI O CN / SC D L M
[L](ucius) Funisulanus Vet(o) / nianus leg(atu)s
pr(o) pr[aet(ore)] / [po]ntem et terminos
[re]/novari ius(s)it per / 5 T(itum) Cas(s)ium
Frontonem / o(ptionem) leg(ionis) IIII

⁹ Alföldy 1969, 73; U petom redu teksta natpisa stoji *Teu*, što je vjerovatno dio poznatog ženskog ilirskog imena *Teuta*.

¹⁰ Dodatni razlog za takvu tvrdnju jest i ime u obliku cognomena. Naime, robovi u rimskom svijetu su imali samo jedno, lično ime, bez gentilicija, prenomena i filijacije (Matijašić 2002, 70).

¹¹ Smatralo se da će robovi koji su rođeni i odrasli unutar kuće gospodara biti odaniji i pouzdaniji. Više o robovima *vernae* vidjeti: Hermann-Otto 1994; Bruun 2013, 19-42.

¹² Sergejevski 1964, 93-95; Bojanovski 1973, 181; Isto 1977, 91; Šačić 2011, 164-166; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/EDH/inschrift/033908>

Sl. 1. Spomenik iz Korita (prema Sergejevski 1938, 21, br. 19)

*F(laviae) F(elicis) in / [fun]do Vesi(i)o C(ura)
n(te) / SC(riptoream)) D(---) L(---) V(ilico?)*

Na terminacijskom natpisu iz Kosijereva vjerojatno se spominje rob *vilicus*, upravitelj rimske vile.¹³ Spomenik je bio uklesan u živu stijenu uz lijevu obalu Trebišnjice, na lokalitetu Zagulj.¹⁴ Prilikom izgradnje hidroenergetskog sistema Trebišnjice 1967. godine isječen je i prenesen u muzej u Nikšiću. Sadržaj natpisa je poprilično jasan. Govori o obnovi mosta i kamena međaša (*terminos*), koju je po naredbi namjesnika provincije L. Funisulanusa Vettonianusa obavio Tit Kasije Fronton, pomoćnik centuriona (optija) IIII legije *Flavia Felix*. Obnova mosta je predstavljala važan zadatak, jer je preko njega prolazila strateški bitna komunikacija Salona – Naron – Lesusinium – Dyrrachium.¹⁵ Bojanovski je prvi prvom čitanju 8. reda natpisa, u kojem se nalazila sporna riječ, pretpostavio *v(ilico)*, ali je to pitanje ostavio i dalje otvorenim.¹⁶

Smatramo da pri razmatranju ovog pitanja posebnu pažnju treba obratiti na lokalitet gdje

je spomenik pronađen. Naime, otkriven je u blizini velikog posjeda čiji se centar (*villa urbana*) nalazio u današnjem Paniku. Irma Čremošnik, koja se najviše bavila imanjem u Paniku, smatra da natpis iz Kosijereva ne pripada tom posjedu, koji je vremenski i teritorijalno udaljen od mjesta na kojem je natpis pronađen.¹⁷ Pored *ville urbane* u Paniku, u blizini se razvilo još nekoliko većih imanja (*fundusa*). Jedno od njih je vjerojatno pripadalo italskoj porodici *Vesius* koja se spominje na spomeniku iz Kosijereva.¹⁸ Njihov *vilicus*, čije ime nije sačuvano na spomeniku, pobrinuo se za obnavljanje mosta i međaša na ima-

¹³ Na samom Paniku, kao i na ostalim većim imanjima, poslovi oko vođenja domaćinstva su vjerojatno bili povjereni *vilicusu*. Njihov stan se može naslutiti u grupi vila na Dračevoj strani u samoj blizini *vile urbane* (Čremošnik 1974, 130). Postojanje *vilicusa* na Paniku sugerije i fragment nadgrobnog cipusa na kojem se možda navodi ta riječ, iako Bojanovski smatra vjerojatnijom opciju da se tu radi o gentilnom imenu *Vilius* (Bojanovski 1977, 73; Isto 1988, 84).

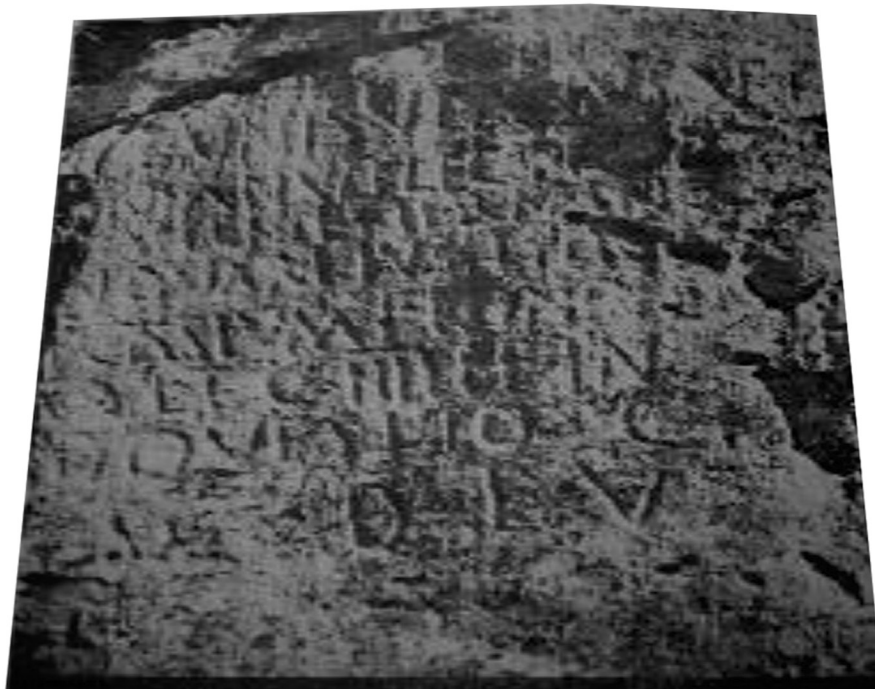
¹⁴ Bojanovski smatra da se njihovo imanje moglo nalaziti i na lijevoj obali Trebišnjice (Bojanovski 1988, 84). Inače, Italici poput Vesija u ove krajeve su se doselili preko primorskih gradova Narone, Salone, Risna, Epidauruma. Prostor Panika im je vjerojatno bio privlačan jer se nalazio na važnoj antičkoj komunikaciji Naron – Skodra. Tako povoljna pozicija omogućavala je jednostavan transport proizvoda koji su se proizvodili na imanjima do krajnjih destinacija.

¹³ Više podataka o *vilicusu* vidjeti kod: Sanader 1995, 97-108.

¹⁴ Bojanovski 1977, 91.

¹⁵ Bojanovski 1973, 137-187.

¹⁶ Isto, 181.

Sl. 2. Spomenik iz Kosijereva (prema Bojanovski 1977, 92, sl. 11.)

nju kojim je upravljao.¹⁹ S obzirom na ocjenu da ovaj natpis ne pripada imanju na Paniku koje je istraživala Čremošnik te na nedostatak novih arheoloških istraživanja, teško je kontekstualizirati imanje porodice *Vesius* i reći nešto više o njemu osim općih napomena.

Vilicus s imanja porodice *Vesius*, Panika, kao i *vilicusi* generalno, imao je veoma kompleksan posao. Njihov zadatak je bio da upravljaju imanjem, nadgledaju rad drugih robova na njemu, obezbjeđuju neophodna materijalna sredstva za rad, poput alata, i generalno vode brigu da imanje funkcionira na pravi način.²⁰ U poslovima koji su bili vezani za upravljanje imanjem pomagala mu je njegova žena *vilica*, koju mu je izabrao vlasnik imanja (*possessor*).²¹ Pošto su gospodari imanja rijetko boravili na njemu, zadatak *vilicusa*

i njegove žene bio je da mijenjaju vlasnika i njegovu suprugu (*domina*) u obavljanju svih važnijih poslova, što znači da su predstavljali osobe od najvećeg povjerenja.

MASCELLIONI

Veličani, Popovo Polje²²

D M S / [---] MASCELLION [---] / [---]SIMO
SER / [---] MANO SVRIO s/ [---]RIMANO [---]
] / [---]RENTI O[---] / [-]JERMANO R[---] / M
[---] H[---]

*D(is) M(anibus) s(acrum) / [---] Mascellion(o) /
[piis]simo ser(vo?) / [Ger]mano Surio s/ [---]ri-
mano [---] / [Pla?]renti O[---] / [--- G?]ermano
R[---] / M[---] H[---] /*

U mjestu Veličani u Popovu Polju pronađen je epigrafski spomenik na kojem se vjerovatno spominje rob koji se zvao Mascellio. Na takav zaključak upućuje dio riječi SER u 3. redu natpisa, što vjerovatno označava osobu koja je bila u statusu roba (*servo*). Na osnovu zavjetne formule *D(is) m(anibus) s(acrum)* datira se negdje u prvu polovinu 2. stoljeća. Osim Mascelija, u obliku cognomena, spominje se još nekoliko imena, ali je njihovo čitanje veoma otežano pošto je spomenik oštećen

¹⁹ Garašanin 1967, 160-161.

²⁰ Vremenom se naziv *vilicus* počeo upotrebljavati i za neka druga zanimanja. Oni su mogli upravljati bibliotekama, vodovodima (*vilicus aquarum*), popravljati olovne cijevi (*vilici a plumbo*) ili voditi provincijalne blagajničke knjige (*vilicus kalendarii Septimiani*), bilježiti poslove u rudnicima (*vilicus officii ferrariarum*), te su radili na carinskim, poreznim, poštanskim ili cestovnim postajama u provincijama (Sanader 1995, 107).

²¹ Pošto robovi prema rimskom pravu nisu imali pravo da se žene, onda termin „žena“ u ovom kontekstu treba shvatiti samo uvjetno.

²² Bojanovski 1977, 74; Škegro 1997, 91, br. 35.

u nekim dijelovima. U 4. redu vjerovatno se navodi ime *Surio*, koje je ilirskog porijekla, uz pretpostavljeni cognomen *Germanus*.²³ Isto ime se navodi u sljedećem redu, kao i u sedmom. U 6. redu se još navodi Plarenti, ilirsko, ili Terentio, italsko ime, ali je takvo čitanje poprilično nesigurno.²⁴

Cognomen Mascelio susrećemo na još nekoliko spomenika s prostora današnje Hercegovine i dijelova koji su u antičko doba pripadali ovom području u upravno-teritorijalnom smislu. Naime, iz Narone potječe natpis na kojem se spominje oslobođenik istog cognomena. Alföldy smatra da to nije ilirsko nego italsko i keltsko ime.²⁵ Također se spominje, bez geminacije, i na spomeniku jednog bračnog para iz mjesta Lisičići, na prostoru gornje Neretve.²⁶ Za osobe s ovog spomenika također se smatra da su keltskog porijekla.²⁷

Veličani, kao mjesto pronalaska spomenika, nisu detaljno istraženi.²⁸ Tu se vjerovatno nalazilo rimsko naselje, epihorskog porijekla, koje je zatrpano nanosima s brda.²⁹ Vremenom je, vjerovatno preko Dilluntuma, došlo do naseljavanja određenog broja Italika, koji su u tom mjestu pronašli adekvatan prostor za razvoj svojih djelatnosti. U tim poslovima svakako je, na neki način, učestvovao i rob Mascellio.

MOPSUS

Vitina, Ljubuški³⁰

MOPSVS / SEX VARI / ANNOR XIIX / HIC SITVS / [---]

Mopsus / Sex(ti) Vari ser(vus) / annor(um) XIIX / hic situs / [---].

Ranije smo vidjeli da se najveći broj robova u naronitanskom ageru nalazio u samoj Naroni, kao centru te upravno-administrativne cjeline. U unutrašnjosti kolonije njihov broj je bio dosta

²³ S obzirom na nedostatak dodatnih informacija sa spomenika, teško je procijeniti društveni status ove osobe, ali vjerovatno nije bio rob jer ima dvočlanu imensku formulu, dok su robovi nosili samo jedno ime (Bojanovski 1977, 76).

²⁴ Bojanovski 1977, 76.

²⁵ Alföldy 1969, 240.

²⁶ *ILJug* I, 88 = *CIL*, 12773 = *CIL* III, 12773 add. 2256.

²⁷ Alföldy 1969, 240.

²⁸ Naučnici su se bavili samo srednjovjekovnom nekropolom koja se nalazi u tom mjestu, gdje su istražili motive na stećcima te nekoliko grobova (AL III, 194).

²⁹ Bojanovski 1977, 78.

³⁰ *CIL* III, 6368 = 8499; Patsch 1907, 65; (= Patsch 1996, 67); Bojanovski 1977, 107; Isto 1988, 127; Dodig 2006, 19; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD058395>

Sl. 3. Spomenik iz Veličana (prema Šaćić 2011, 185.)

manji. Epigrafski spomenik koji spominje roba Mopsusa, umrlog s 18 godina, pronađen je uzidan u dvorac Kapetanovića u Vitini, a kasnije je prenesen u arheološku zbirku Franjevačkog samostana na Humcu. Današnja Vitina je u rimsko doba bila značajno naselje, čemu su pogodovali dobar prirodni položaj, važna komunikacija na kojoj se nalazila (Salona – Naron) te blizina Narone kao velikog privrednog, upravnog i kulturnog centra. Bojanovski pretpostavlja da se možda upravo ovdje nalazio *pagus Scunasticus* gdje su naseljeni veterani za vrijeme cara Tiberija.³¹

Mopsus je ime grčkog porijekla, navedeno bez filijacije.³² Čini se da je bilo rijetko, jer je pronađen još samo jedan natpis na kojem se spominje Mopsus, i to na javnom natpisu članova *familie Silvani* u antičkom gradu Trebula Mutuesca (današnji Monteleone Sabino) u centralnoj Italiji.³³

³¹ Bojanovski 1977a, 107.

³² Alföldy 1969, 249.

³³ EDH: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD000745>; Na osnovu sadržaja natpisa nije moguće definitivno zaključiti kakav je bio društveni status Mopsusa iz Trebule Mutuesce, osim da je bio član *familie Silvani*, religijskog kolegija koji je snosio troškove sahrane njenih članova. Poznato da je su u takve organizacije ulazili ljudi slabijeg imovinskog statusa, uglavnom oslobođenici i robovi, s tim

Sl. 4. Spomenik iz Vitine (foto : A. Marić)

Sličan oblik, *Mopsinus*, otkriven je još jedino u provinciji Galiji Narbonensis.³⁴ Obično se datira u doba ranog principata. Njegov gospodar, Seksto Varije, vjerovatno je bio vlasnik ville rustice, koja predstavlja najbolje očuvani spomenik iz rimskog doba na prostoru današnje Vitine, pošto je ostatak građevina iz tog razdoblja uništen raznim građevinskim zahvatima tokom proteklog vremena.³⁵

ISANTE I SURUS

Krehin Gradac, Čitluk³⁶

ISANTE SVRO CONIVGI INCONPARAB / D
M VICTORINE ANNE / BENE MERENTI PRE-
CEPTO / DOMNICO FACTVM MISE / RAM PA-
RENTES PERDED[] / RVNT ANNIS TRIGITT[]
*Isante Suro coniugi inconparab(ili) / D(is)
m(anibus) Victorin(a)e Ann(a)e / bene merenti
pr(a)cepto / dom(i)nico factum. Mise- / ram pa-
rentes perded[e] — / runt annis trig(in)tt[a].*

Epigrafski spomenik iz Krehinog Graca posjeduje određene specifičnosti u kontekstu proučavanja kategorije robova na prostoru današnje Hercegovine u rimsko doba. Na natpisu se navo-

di nekoliko osoba, od kojih je prva sahranjena tridesetogodišnja Victorina Anna. Nakon nje, na isto mjesto, sahranjeni su njen otac Surus, što možemo procijeniti na osnovu naknadno urezanog imena, povrh prvobitnog reda, te nakon njega i njena majka Isante.³⁷ Surus i Isante su vjerovatno bili robovi na imanju gospodara gdje je pronađen spomenik. Društveni status njihove kćerke je nešto teže procijeniti s obzirom na to da ima dvočlanu onomastičku formu, dok se kod njenih roditelja nalazi samo cognomen. To znači da je Victorina Anna vjerovatno imala status oslobođenika.

Ime Surus je ilirskog porijekla, sa srednjodalmatinskog imenskog područja. Surus i slična srodna imena domaćeg porijekla (Surio, Sura) su veoma česta kod osoba robovskog i oslobođeničkog statusa.³⁸ Spominje se i na epigrafskom spomeniku iz Veličana na Popovu Polju, na kojem se navodi rob Mascellio. S druge strane, Isante je ime orijentalnog porijekla.

Na dnu epigrafskog spomenika je u plitkom obliku urezana *ascia*. Pitanje ovog simbola je često obrađivano u naučnoj literaturi. Urađena je podjela na spomenike koji posjeduju samo predstavu ascije te one koji imaju dedikativnu formulu *sub ascia dedicare*. Spomenik iz Krehinog Graca stoga spada u grupu ascija bez dedikativne formule.³⁹ Prema mišljenju B. Gabričevića, koji se najviše bavio izučavanjem ovog pitanja s naših prostora, ascija je bila alat za izradu spomenika, odnosno groba, s praktične strane, dok je s moralno-pravnog aspekta označavala pravo vlasništva nad grobom.⁴⁰ Prema historijsko-epigrafskim elementima za datiranje, ascije sa spomenika u današnjoj Bosni i Hercegovini datiraju se u 2. i 3. stoljeće.⁴¹

³⁷ Patsch 1904, 49.

³⁸ Mayer 1957, 325-326; Poznati su i neki spomenici s imenom Surus koji nije ilirskog porijekla, poput majstora Surusa iz sjeverne Italije (Dodig 2006, 53).

³⁹ Različita mišljenja u vezi sa simbolikom ascije vidjeti kod: Paškvalin 2012, 115.

⁴⁰ Gabričević 1959, 305.

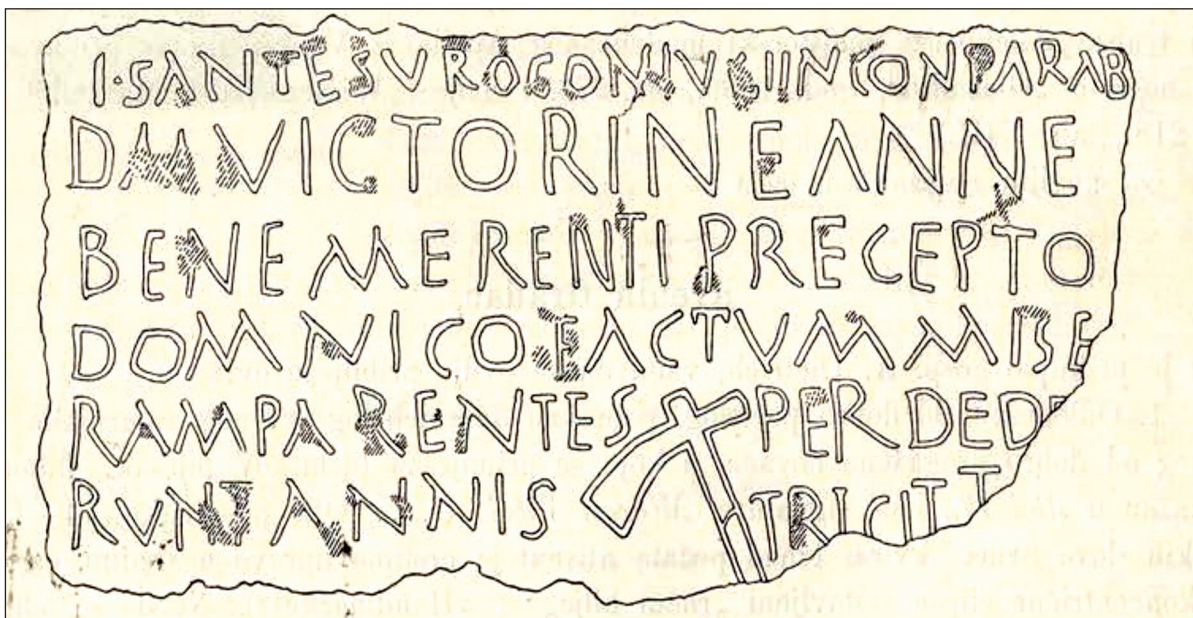
⁴¹ Paškvalin 2012, 116; Na prostoru današnje Hercegovine *ascia* je otkrivena još samo na steli iz Trebimlje u Popovu Polju na kojoj se spominje P. Aplije Plaso, dekursion municipija Dilluntum.

da se na spomeniku iz Trebule Mutuesce spominje i nekoliko članova kolegija koji su bili po rođenju rimski građani.

³⁴ Dodig 2006, 72.

³⁵ Truhelka 1983, 673-677; Moguću rekonstrukciju ville rustice u Vitini vidjeti kod: Busuladžić 2011, 208.

³⁶ CIL III, 08500; Patsch 1904, 48, sl. 20; Vego 1981, 33, sl. 8; Atanacković-Salčić 1981, 269-270, sl. 10; Bojanovski 1988, 127; Škegro 1997, 89; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD056525>

Sl. 5. Spomenik iz Krehinog Graca (prema Patsch 1904, 48, sl. 20.)

RESTUTIANUS I CALLISTE

Mogorjelo, Čapljina⁴²

D M / AMAERIMNO / GENERI PIENTISSIMO / B M / VIXIT ANN / XXV RESTVTIANVS / ET CALLISTE /

D(is) M(anibus) / Am{a}erimno / generi / pientissimo / b(ene) m(erenti) / vixit ann(os) / XXV Rest(it) / utianus / et Calliste /

Nadgrobni spomenik iz Mogorjela navodi robove Restutianus i Calliste koji su sahranili sina Amaerimna u 25 godini života. Datira se u doba kasnog principata (3. st. n. e.). Imena sa spomenika upućuju na italsko porijeklo pokojnika i dedikanata.⁴³ Cognomen Restutianus izveden je iz Restutus i italskog je porijekla.⁴⁴ Calliste je, s druge strane, grčkog porijekla.

Na spomeniku i natpisu nema nekih dodatnih simbola niti podataka na temelju kojih bi se moglo nešto više reći o ovoj porodici. Mjesto na kojem je pronađen u određenoj mjeri nam može pomoći. Naime, na Mogorjelu se nalazilo imanje koje se sastojalo iz dijela koji je bio namijenjen proizvodnji ulja i vina (*villa rustica fructuaria*) te stambenog dijela (*villa rustica habitatoria*).

Sl. 6. Spomenik iz Mogorjela (prema Paškvalin 2012, 227, sl. 53.)

⁴² Sergejevski 1940, br. 26, sl. 29; Paškvalin 2012, 101; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD034224&lang=en>

⁴³ Alföldy 1969, 147, 169, 281.

⁴⁴ Skok 1915, 56; Cognomen Restutus inače se najviše javlja u Africi u odnosu na ostale dijelove rimske države.

Također, pronađeni su ostaci mlina i pekare koji su vjerovatno služili za opskrbu obližnje Narone. Dakle, pokojnik i njegovi roditelji su mogli biti

zaposleni na nekom od tih proizvodnih dijelova imanja na Mogorjelu.

URSUS I PULCHRA

Doljani⁴⁵

D M S / PVLCRA ET / VRSUS / PAR / VIPERINO / FILIO PIENTISSIMO / POS B M / SIB ET / SVIS

D(is) M(anibus) s(acrum) / Pulc(h)ra et / Ursus par(entes) / Viperino / filio pien / tissimo / pos(uerunt) b(ene) m(erenti) / sib(i) et / suis

Epigrafski spomenik iz Doljana kod Čapljine postavili su robovi Pulc(h)ra i Ursus svome preminulom i zaslužnom sinu Viperinusu. Datira se u razdoblje kasnog principata. Veoma je moguće da su radili na poljoprivrednom imanju, pošto je upravo tu pronađen objekt još uvijek nedefinisane namjene, za koji se pretpostavlja da bi mogao biti imanje koje je svom vlasniku donosilo određeni profit, kao što su obližnji Višići i Mogorjelo.⁴⁶

Cognomen Ursus je veoma čest na epigrafskim spomenicima. Najviše je raširen kod keltskog stanovništva, u njihovim etničkim područjima.⁴⁷ U provinciji Dalmaciji je kasnijom tvorbom imena bio zastupljen i kod domaćeg stanovništva.⁴⁸ S druge strane, Viperino je veoma rijetko ime. Iz Dalmacije je otkriven još jedino u Saloni.⁴⁹ Značenje imena je također veoma zanimljivo i prevodi se kao „zmija“, što vjerovatno ima određene veze s njegovim karakternim osobinama. Ime majke također je povezano s nekim ličnim osobinama jer Pulc(h)ra u prijevodu znači lijepa.

⁴⁵ CIL III 1876 = 8428; Patsch 1906, 388; Bojanovski 1988, 128; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD053590>; Od svih epigrafskih spomenika koje navodimo u radu, samo za ovaj nije bilo moguće pronaći fotografiju niti informaciju gdje se trenutno nalazi. Bojanovski (1988, 128) navodi da se spomenik, u vrijeme kad on piše o njemu, nalazi u Metkoviću. Međutim, spomenik se ne nalazi u fundusu Arheološkog muzeja Narona, koji je nadležan za taj prostor. Također, spomenik se ne nalazi ni u Arheološkom muzeju u Splitu, što je utvrđeno uvidom u inventarne knjige Muzeja. Zahvaljujemo se kolegama iz muzeja u Metkoviću i Splitu, te R. Dodigu na informacijama o ovom spomeniku.

⁴⁶ Vasilj 2012, 131.

⁴⁷ Alföldy 1969, 318.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Bojanovski 1988, 128.

AMACE

Kolovrat, Prijepolje⁵⁰

D M / NARENS / VA XXXVIII / AMACE AEL PANTONI SER / VS AET CONP P

D(is) M(anibus) / Narens / v(ixit) a(nnos) XXXVIII / Amace (!) Ael(iae) P / antoni(s) ser(va) / v(iva) s(ibi) aet (!) conp(ari) p(osuit).

Izvan prostora današnje Hercegovine otkriveni su spomenici koje svakako treba navesti jer su sadržajem svojih natpisa direktno vezani za prostor koji je u fokusu našeg interesovanja. Naime, epigrafski spomenik koji spominje robinju Amace i njenog muža porijeklom iz naroda Naresa, koji je vjerovatno isto pripadao kategoriji roba,⁵¹ pronađen je u oblasti Polimlja, na mjestu nekadašnjeg rimskog naselja u današnjem Kolovratu, 3 km jugozapadno od Prijepolja.⁵² Spomenik je objavila M. Mirković 1975. godine,⁵³ ali je S. Loma predložila potpuno novo čitanje za koje smatramo da je ispravno.⁵⁴ Reljef na kojem su predstavljeni muškarac i žena predstavlja rad koji spada u sami vrh domaće provincijalne portretne umjetnosti. Žena se nalazi desno i drži u ruci vazu, dok je bradati muškarac lijevo i drži neki predmet, vjerovatno svitak.⁵⁵ Carsko gentilno ime Aelius pokazuje da je ovaj spomenik nastao najranije u vrijeme vladavine cara Hadrijana.

Amace je vjerovatno bila robinja kod *Aeliae Panto*. Njena gospodarica je vjerovatno pripadala sloju romanizovanih peregrina, jer ima carski

⁵⁰ Mirković 1975, 99-100; Лoма 2004, 35-63; <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD006000>.

⁵¹ S. Loma smatra da postoji mogućnost da Narens u ovom slučaju predstavlja antroponim, a ne etnonim. Sličan slučaj zabilježen je s imenom Plarens koje je izvedeno iz iste osnove kao i ime naroda Plereja (Лoма 2004, 40). Međutim, o vezama između stanovništva s prostora gornje Neretve i Polimlja svjedoči epigrafski spomenik iz Homolja na kojem se spominje ime *Mandeta* (CIL III 14617, 4), posvjedočeno samo na jednom natpisu u Crnči kod Zatona u istočnom dijelu provincije Dalmacije (Grbić 2012, 171). Zbog toga riječ Narens s natpisa iz Kolovrata vjerovatno predstavlja ime ilirskog naroda iz kojeg je muž od Amace bio porijeklom.

⁵² Rimsko naselje u Kolovratu je nastalo pored rudnika srebra koji su bili pod nadzorom carskog fiska. Ovdje se, do objedinjavanja uprave nad svim rudnicima srebra u provinciji Dalmaciji, u vrijeme cara Marka Aurelija, nalazio upravni aparat za rudnike srebra na jugoistoku provincije Dalmacije.

⁵³ Prva verzija natpisa: *D(is) M(anibus) Narens(is) v(ixit) a(nnis) XXVIII (?) MAGE Ael(i) P antoni(s) ser(v) us A T co(niugi) p(osuit)* (Mirković 1975, 99, br. 7, T. III, sl. 2)

⁵⁴ Лoма 2004, 39-42.

⁵⁵ Mirković 1975, 95.

Sl. 8. Spomenik iz Kolovrata
(prema Mirković 1975, sl. 7.)

gentilicij i domaće ime kao *cognomen*. Moguće je pretpostaviti da je *Aelia Panto* bila žena magistrata u municipiju S., *Publius Elius Pladomenus Carvanus*, koji je sahranjen na nekropoli u Kolovratu.⁵⁶ *Pladomenus* i njegova žena su vjerovatno bili porijeklom iz delmatskog Ridera, jer su njihova imena najčešća u riderskom onomastikonu.⁵⁷

Prema rimskim zakonima robovi nisu mogli sklapati brak (*matrimonium*). Imali su pravo da stupe u kvazi bračnu zajednicu *contubernium*, ali, s druge strane, uvijek je postojala mogućnost da vlasnik proda jednog od članova *contuberniuma* ili da razdvoji djecu od roditelja jer je potom-

stvo rođeno u takvoj zajednici bilo njihovo vlasništvo.⁵⁸ Njihova zajednica je postajala legalna u slučaju kad jedan od njenih članova promijeni društveni status, odnosno postane oslobođenik (*libertus* ili *libertinus*). Pored prava, vlasnik roba je također imao određene obaveze prema njemu. Jedna od njih bila je dužnost da poslije smrti sahrane roba, što je vjerovatno bio slučaj s Amace i njenim mužem koji je bio porijeklom s prostora gornje Neretve.

DIONYSIUS

Jedini rob s prostora današnje Hercegovine u rimsko doba koji se navodi u literarnoj izvornoj građi je Dionizije, rob u službi poznatog rimskog političara, pisca i advokata Marka Tulija Cicerona. Naime, među Ciceronovom korespondencijom s velikim brojem prijatelja i poznanika nalazi se nekoliko pisama koje je razmijenio s namjesnikom Ilirika Publijem Sulpicijom Rufom i njegovim nasljednikom na toj funkciji, prokonzulom Publijem Vatinijem. Ciceron piše Rufu i Vatiniju s molbom da pronađu i vrate roba Dionizija koji je pobjegao od njega i odnio neke vrijedne knjige za koje je bio zadužen.⁵⁹ Dionizije je kod Cicerona radio nekoliko poslova, zavisno od potreba. Bio je bibliotekar (*a bybliotheca*), zatim čitač (*anagnostes*), a ponekad i glasnik (*nuntius*). S Vatinijem je Ciceron razmijenio nekoliko pisama, od jula 45. g. pr. n. e. do februara 44. g. pr. n. e.⁶⁰ U jednom od njih odgovorio mu je da je rob pobjegao Ardijejcima i da će ga vratiti, ukoliko ga pronađe.⁶¹

⁵⁸ Horvat 2002, 103; Migotti 2008, 457; Edmondson 2011, 347.

⁵⁹ Informaciju da se Dionizije nalazi u Naroni Ciceron je dobio od M. Bolanusa i nekoliko drugih njegovih prijatelja koji su sreli Dionizija u tom gradu. Dionizije im je rekao da je dobio slobodu od Cicerona (*manusmissio*), što su mu oni povjerovali (Cicero, Ad. Fam. 13.77).

⁶⁰ Cicero, Ad. Fam. 5.9; 10a.1-2; 10a.3; 10b; 11.

⁶¹ Cicero, Ad. Fam. 5, 9; Postoje različite teze oko smještaja Ardijejaca u tome razdoblju. Naime, nakon poraza od Servija Fulvija Flaka 135. g. pr. n. e., prema Strabonu, premješteni su u neplodnu unutrašnjost (Strab. VII, 6). Postoje različite teorije o tome gdje se tačno nalazi teritorij koji Strabon naziva neplodnim i škrtim. Nama se čini zanimljiva teorija R. Dodiga koji iznosi mišljenje da su Rimljani preselili Ardijejce na područje Podveležja. Prema njegovom mišljenju, ovaj kraj je bio pogodan za to, jer je relativno blizu Narone i Rimljani su mogli bez problema intervenisati u slučaju da Ardijejci stvaraju problem. (Dodig 2012, 47). Osim toga, to je izrazito kraško područje, veoma pogodno za stočarstvo i

⁵⁶ Лома 2004, 42; Porodica kojoj je pripadao *Publius Elius Pladomenus Carvanus* imala je veliki društveni ugled u jugoistočnom dijelu provincije Dalmacije. Pripadnik ove porodice *P. Ael(ius) Firminianus* obavljao je značajne političke i društvene funkcije, od kojih posebno treba istaknuti dužnost *sacerdos provinciae*. Po svemu sudeći on je bio unuk *Pladomenus Carvanus* (Cermanović-Kuzmanović 1990, 230-231; Лома 2004, 49).

⁵⁷ Лома 2004, 49.

Na osnovu pisama teško je procijeniti zbog čega je ukrao vrijedne Ciceronove knjige, ali je vrlo moguće da je to uradio da bi finansirao svoj bijeg u Naronu, odnosno dalje prema unutrašnjosti.⁶² Također, postavlja se pitanje zašto je Dionizije od svih teritorija na koje je mogao pobjeći izabrao upravo Naronu, odnosno njeno zaleđe? Čini se da se odgovor na to pitanje nalazi u specifičnom položaju koji su imali oslobođenici i robovi u tome gradu.⁶³ Kategorija oslobođenika po svom položaju bila je potpuno izjednačena sa zemljoposjednicima, što je vjerovatno izgledalo veoma privlačno ljudima u sličnom statusu iz ostalih dijelova rimske države. Također, Dionizija je vjerovatno privukla i blizina Narone, kao i činjenica da rimska vlast u Iliriku nije bila zaživjela u punom kapacitetu, što znači da se vjerovatno ni rimski zakoni nisu poštovali rigorozno kao u samom Rimu i provincijama koje su duže vremena bili pod rimskom vlašću. Sve to je vjerovatno utjecalo na Dionizija, koji je dodatnu sigurnost od onih koji su ga tražili pronašao u zaleđu Narone, na nekom od kraških predjela današnje Hercegovine.

Također, nejasno je zbog čega se Dionizije uopće odlučio da pobjegne od Cicerona. Izvorna građa ni u tragovima ne navodi šta ga je motiviralo da iz prijestolnice pobjegne u provinciju, gdje se živjelo na potpuno drugi način, s neporedivo manjim mogućnostima nego u Rimu. Kod Cicerona je radio poslove koji nisu zahtjevali veći fizički napor, stalno je bio u okruženju ljudi iz visokog rimskog društva i teško je povjerovati da mu je život u Naroni i njenom zaleđu mogao pružiti nešto slično. Zbog toga možemo pretpostaviti da je Dionizije imao krupne razloge da napusti dotadašnji način života i odabere jedan novi put, s puno neizvjesnosti.

Nije poznato da li je Vatinije u kasnijem periodu pronašao Dionizija, s obzirom na to da izvorna građa ne donosi nove podatke u vezi s ovim slučajem.⁶⁴ U situaciji kad se odbjegli rob

(*fugitivus*) pronađe, bila je praksa da se zatvori od strane magistrata ili pošalje na rad u rudnik, dok njegov vlasnik ne zatraži da se vrati. S obzirom na vrijednost knjiga koju Ciceron stalno potencira u pismima, vjerovatno je želio da mu se one vrate, ili da bar ispita Dionizija šta se s njima desilo, ukoliko ih eventualno ne bi kod njega pronašli.

* * *

Građa za proučavanje ropstva na prostoru današnje Hercegovine, koja je u rimsko doba bila sastavni dio provincije Dalmacije, veoma je oskudna. Otkriveno je ukupno sedam epigrafskih spomenika s matičnog hercegovačkog teritorija te još jedan, u Kolovratu, na kojem se spominje čovjek koji je bio porijeklom s prostora gornje Neretve. Veoma su interesantna mjesta na kojima su ti spomenici otkriveni. Uglavnom se radi o imanjima gdje su obavljali određene poslove, bilo kao upravitelji imanja (*vilicusi*) ili kao obični radnici na imanjima u Mogorjelu ili Krehinom Gracu.

Zanimljiva je činjenica da su robovi koji rade u ruralnim sredinama ostavili više spomenika od onih iz urbanih. Ranije smo vidjeli da je na nivou Rimskog carstva situacija bila obrnuta. Za sada je teško naći logično objašnjenje za takvu pojavu, osim za naronitanski ager, gdje je većina robova obavljala svoje poslove u samom sjedištu kolonije, o čemu su ostavili veliki broj epigrafskih potvrda. S druge strane, posebno je zanimljiva činjenica da na prostoru municipija Dilluntuma, kao i na prostoru današnjeg Konjica, gdje je također vjerovatno postojala urbana cjelina municipalnog ranga, nije otkriven nijedan spomenik na kojem se spominju osobe u statusu roba. Osim toga, prostor oko današnjeg Konjica poznat je po velikom broju imanja koja su solidno istražena, poput onih u Lisičićima i Čelebićima, pa stoga posebno začuđuje nedostatak spomenika čiji su dedikanti bili robovi.

S obzirom na ukupan broj robova u rimskom društvu, jasno je da većina njih nije ostavila nikakve tragove iza sebe. Slično je vjerovatno bilo i u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Spomenike koji su otkriveni na ovom prostoru uglavnom

u potpunosti odgovara opisu kod Strabona. Kada se sve to uzme u obzir, sasvim je moguće da je Ciceronov odbjegli rob završio upravo na ovome području.

⁶² Dix 2013, 227.

⁶³ Više o povoljnom položaju oslobođenika u Naroni i njejoj okolini vidjeti kod: Medini 1980, 195-206.

⁶⁴ Malo je vjerovatno da je Vatinije uopće mogao da uloži veći napor u pronalasku Dionizija s obzirom na to da je u to vrijeme vodio velike kampanje protiv Delmata, koje su se odvijale u suprotnom pravcu od onog kojim je Dionizije

vjerovatno pobjegao. Zato nam se čini vjerovatnijom opcija da je Dionizije ostao van njegovog domašaja (više podataka o Vatinijevim vojnim kampanjama u Iliriku vidjeti kod: Bilic-Dujmušić 2004, 322-355).

Ime roba	Porijeklo	Lokalitet	Funkcija
Casio	grčko	Korita	<i>vernae</i>
/	/	Kosijerevo	<i>vilicus</i>
Mascellioni	Italsko ili keltsko	Veličani	/
Mopsus	grčko	Vitina	/
Isante	grčko	Krehin Gradac	/
Surus	ilirsko	Krehin Gradac	/
Restutianus	italsko	Mogorjelo	/
Calliste	grčko	Mogorjelo	/
Ursus	keltsko	Doljani	/
Pulchra	italsko	Doljani	/
Viperino	italsko	Doljani	/
Amace	/	Kolovrat	/
Dionizije	grčko	Narona i njeno zaleđe	Čitač, bibliotekar, glasnik

Tab. 1. Osnovni podaci za robove s prostora današnje Hercegovine

su postavili robovi koji su obavljali neke važnije poslove na imanju, npr. *vilicus*, zatim oni koji su bili blisko povezani s vlasnicima poput *vernae* itd. Ostali robovi, koji su činili ubjedljivu većinu, nisu ostavili nikakve materijalne tragove svog postojanja i zbog toga je svaki zaključak općeg karaktera gotovo nemoguće izvesti.

Robovi s ovog prostora nose uglavnom strana imena, većinom grčka. *Cognomen* kod većine robova u cijelom rimskom svijetu je općenito bio grčki. U ranijim tumačenjima ova pojava objašnjavala se time da je većina robova u Rimskom carstvu dolazila s istoka te činjenicom da je grčki bio glavni jezik u trgovini, što se sve odrazilo na nomenklaturu robova u općem smislu. Istraživanja novijeg datuma su, pak, pokazala da robovi nose grčka imena i u slučaju kada nisu orijentalnog porijekla nego su vremenom grčki oblici imena postali svojstveni robovima.⁶⁵ Domaća imena rijetko susrećemo, osim imena Surus iz Krehinog Graca. Velika je mogućnost da su robovi s romaniziranim i greciziranim imenima ilirskog porijekla.

Summary

Servile caput On Slavery in the Interior of the Province Dalmatia

This work observes slavery on the area of today's Herzegovina, which belonged to the interior of the Roman province Dalmatia, and it represents geographical frame of our theme. Material traces used for study of slavery in this area are very deficient. Seven epigraphic monuments in total were discovered from the home territory of Herzegovina, where slaves are mentioned. In Kolovrat near Prijepolje, a monument was found which mentions a person from the region of upper Neretva, whose wife Amace had been a house slave, whereas his status was ambiguous, even though he also could have been a slave himself. Places where the monuments were found are highly interesting. Most of the places happen to be estates where slaves used to perform certain tasks, be it as estate administrators (*vilicus*) or simple estate workers in estates of Mogorjelo or Krehin Gradac. It is interesting to note that slaves who worked in rural areas left behind more monuments than those from urban areas. In the Roman Empire the situation was different. Up to now, a logical explanation for this is not provided, except for the *ager naronitanus*, where a majority of slaves performed their tasks within the very center of the colony, which a great number of epigraphs are proof of. On the other hand, an extraordinarily interesting fact is that neither the area of the municipium of Diluntum nor in the area of today's Konjic, which also

⁶⁵ Sinobad 2005, 178.

most probably held an urban structure of municipium level, bear witness of monuments which mention persons ranked as slaves. Besides, the region around today's Konjic is known for numerous estates which have been thoroughly explored as e.g. those in Lisičići and Čelebići. Therefore, it does come as a surprise that these areas lack monuments whose authors had been slaves.

Considering the total number of slaves in the Roman society, it is clear that a majority of them left no traces behind, which is what most probably was the case in the interior of the province Dalmatia also. The monuments that were discovered in this area were mainly erected by slaves who performed more important tasks on the estate e.g. *vilicus*, and, to a lesser degree, those who were tightly connected to estate owners like *vernae* etc. Other slaves, who constituted a huge majority, did not leave any material traces of their existence behind whatsoever. Hence, a general conclusion is almost impossible to be reached.

The only slave from this area mentioned in the literary sources is Dionysius, who was a part of Cicero's service before he escaped in the interior of the province. At first, he escaped in Naronia, where he was noticed by Cicero's friends. That is the reason why he eloped in today's Herzegovina. Sources do not tell us if Dionysius was captured, but there is a little possibility that it happened.

Bibliografija

Skraćenice

AL	Arheološki leksikon, Sarajevo
ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
AP	Arheološki pregled, Beograd
Balkanica	Godišnjak Balkanološkog instituta SANU, Beograd
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo
CIL	Corpus Inscriptiones Latinarum
EDH	Epigraphische Datenbank Heidelberg (http://edh-www.adw.uniheidelberg.de/offen/suchen2.html?benutzer=gast&keenwort=g2dhst)
GLAS SKA	Glas Srpske kraljevske Akademije
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
HAD	Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

LCL	The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD – Cambridge Mass, Harvard University Press
MH	Matica Hrvatska, Zagreb.
N. S.	Nova serija GZM od 1945. sv. I-VIII; od sv. IX (1954. god.) naziva se N. S. Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo
NS	Naše starine
Op. Arch.	OPVSKVLA ARCHÆOLOGICA, Arheološki zavod, Zagreb
TRIBUNIA	Tribunia, Trebinje
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

Izvori

- CICERON 1958: *Cicero, The letters to his friends I*, ur. T. E. Page, The Loeb classical library.
- SHACKLETON BAILEY 2004: D. R. Shackleton Bailey, *Cicero: Epistulae ad familiares*, sv. 2, 47–43 BC, Cambridge.
- STRABON 1954: *The Geography of Strabo*, H. L. Jones, The Loeb classical library.

Literatura

- Alföldy, G. 1961, Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats, Acta antiqua Acad. Scient. Hung. t. IX, 1961, 121-151.
- Alföldy, G. 1965, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Akadémiai, Kiadó, Budapest 1965.
- Alföldy, G. 1969, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, BzN, N. F. Beiheft 4, Heidelberg 1969.
- Atanacković-Salčić, V. 1981, Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu, Naše starine, XIV-XV, 1981, 257-281.
- Bilić-Dujmušić, S. 2004, Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34–33. god. pr. Kr., doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest 2004.
- Bodel, J. 2011, Slave labour and Roman society, in: Bradley, K. / Cartledge, P. (eds.) The Cambridge world history of slavery, Volume I, Cambridge University Press, 2011, 311-337.
- Bojanovski, I. 1973, Rimska cesta Naronia – Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta, Godišnjak ANUBIH X, CBI 8, Sarajevo 1973, 137-189.
- Bojanovski, I. 1976, Gatačko polje u antici, Tribunia, 2, Zavičajni muzej Trebinje, Trebinje 1976, 17-44.

- Bojanovski, I. 1977a, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) I – Prethistorijska i rimska cesta Salona – Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i istorijskih izvora, Godišnjak ANUBiH XV, CBI 13, Sarajevo 1977, 83-152 + Tbl. I-III + Prl. 1-3.
- Bojanovski, I. 1977b, Rimski natpisi iz doline Trebišnjice, Tribunia, III, 1977, 67-98.
- Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela ANUBiH LXVI, CBI, 6, Sarajevo 1988.
- Bradley, K. 2011, Slavery in Roman Republic, in: Bradley, K. / Cartledge, P. (eds.) The Cambridge world history of slavery, Volume I, Cambridge University Press 2011, 241-265.
- Bruun, C. 2013, Greek or Latin? The owner choice of names for *vernae* in Rome, in: George, M. (ed.) Roman slavery and Roman material culture, University of Toronto Press 2013, 19-42.
- Busuladžić, A. 2011, Rimske vile u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2011.
- Cambi, N. / Pasini, U. 1980, Antički izvori o Naroni i Neretvi, u: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD, Split 1980, 279-295.
- Cermanović-Kuzmanović, A. 1990, Grobnica jedne ugledne porodice u Kolovratu kod Prijepolja, Arheološki vestnik, 41, 1990, 227-234.
- Čremošnik, I. 1976, Rimsko naselje na Paniku kod Bileće, GZM n. s. A. XXIX, Sarajevo 1976, 41-164.
- Dix, K. 2013, Beware of promising your library to anyone: Assembling a Private Library at Rome, in: König, J. / Oikonomopolou, K. / Woolf, G. (eds.) Ancient Libraries, Cambridge University Press 2013, 209-234.
- Dodig, R. 2006, Ljubuški kraj u antičko doba, Rukopis magistarskog rada, Filozofski fakultet Zagreb 2006.
- Dodig, R. 2012, Publije Vatinije u Naroni 45–44. pr. Kr., Hrvatski neretvanski zbornik, 4, 2012, 26-34.
- Dodig, R. 2013, Bilješke o Ardijejcima, Hrvatski neretvanski zbornik, 5, 2013, 35-61.
- Edmondson, J. 2011, Slavery and the Roman family, in: Bradley, K. / Cartledge, P. (eds.) The Cambridge world history of slavery, Volume I, Cambridge University Press 2011, 337-362.
- Finley, M. 1999, Antička ekonomija, Mate, Zagreb 1999.
- Gabričević, B. 1959, Značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicima, Arheološki radovi i rasprave I, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1959, 299-310.
- Garašanin, M. 1967, Crna Gora u osvit pisane istorije, u: Istorija Crne Gore, Podgorica 1967.
- Grbić, D. 2012, Civitates peregrinae u Iliriku u doba principata prema Plinijevoj Naturalis historia i epigrafskim izvorima, Rukopis doktorske disertacije, Beograd 2012.
- Hermann-Otto, E. 1994, Ex ancilla natus. Untersuchungen zu den „hausgeborenen“ Sklaven und Sklavinnen im Westen des Römischen Kaiserreiches, Stuttgart 1994.
- Horvat, M. 2002, Rimsko pravo, Zagreb 2002.
- Лома, С. 2004, Домаћестановништво муниципија S. у светлости нових епиграфских сведочанстава, Старица, LIII–LIV/2003–2004, 2004, 35-63.
- Matijašić, R. 2002, Uvod u latinsku epigrafiju, Pula 2002.
- Mayer, A. 1957, Die Sprache der alten Illyrier, Bd. 1: Einleitung; Wörterbuch der illyrischen Sprachreste (Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung XV), Beč 1957.
- Mayer i Olivé, M. 2011, Cicerón y Narona, u: Zbornik u čast Emilija Marina (za 60. rođendan), Franjevačka provincija Presvetoga Otkupitelja – Split, Split 2009.
- Migotti, B. 2008, Nadgrobni spomenik robovske obitelji iz Donjih Čeha kod Zagreba, Archaeologica Adriatica, 2, 2008, 453-465.
- Medini, J. 1980, Uloga oslobođenika u životu Narone, u: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, HAD, Split 1980, 195-205.
- Mirković, M. 1975, Iz istorije Polimlja u rimsko doba, Godišnjak ANUBiH XIV, CBI 12, Sarajevo 1975, 95-109.
- Morley, N. 2011, Slavery under the Principate, in: Bradley, K. / Cartledge, P. (eds.) The Cambridge world history of slavery, Volume I, Cambridge University Press 2011, 265-287.
- Paškvalin, V. 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, Djela ANUBiH LXXXIII, CBI 9, Sarajevo 2012.
- Patsch, C. 1904, Arheološko epigrafsko istraživanje o povjesti rimske pokrajine Dalmacije, GZM XVI, I, 1904, 33-60.
- Patsch, C. 1906, Pseudo Skilakovo jezero, GZM XIII, Sarajevo 1906, 322-367.
- Patsch, C. 1907, Zur Geschichte und Topographie von Narona, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung V, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Wien 1907.
- Patsch, C. 1996, Povijest i topografija Narone, Matica hrvatska, Ogranak Metković, Metković 1996.
- Sanader, M. 1995, Vilicus – prilog poznavanju djelatnosti upravitelja imanja i državnog namještenika, Opvskvla Archaeologica, 19, 1995, 97-109.
- Scheidel, W. 2010, Slavery in the Roman economy, Stanford Working Papers in Classics 2010, 1-21.

- Sergejevski, D.* 1938, Rimski spomenici iz Bosne. II Rimski natpisi iz Bosne, Spomenik SKA LXXXVI-II, Beograd 1938, 95-131.
- Sergejevski, D.* 1940, Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka, Spomenik Srpske kraljevske akademije nauka XCIII, Beograd 1940, 133-160.
- Sergejevski, D.* 1964, Borne frontier romanie de Kosi-jerevo, *Archaeologica Iugoslavica*, V, 1964, 93-95.
- Sinobad, M.* 2005, Starosna dob žena u vrijeme udaje: Primjer antičke Salone, *Opvskvla Archæologica*, 29, 2005, 173-189.
- Šačić, A.* 2011, Antički epigrafski spomenici istočne Hercegovine, Magistarski rad, Sarajevo 2011.
- Šašel-Kos, M.* 2005, *Appian and Illyricum*, *Situla*, 43, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2005.
- Škegro, A.* 1997, *Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae*, *Opvskvla Archæologica*, 21, Zagreb 1997, 85-116.
- Thébert, Y.* 2006, Rob, u: Giardina, A. (ur.) *Likovi starog Rima*, *Clio* 2006, 167-213.
- Truhelka, Č.* 1893, Rimske iskopine u Vitini, *GZM*, IV, 1893, 673-677.
- Vasilj, S.* 2012, Arheološki lokalitet Doljani – Dubine u općini Čapljina, Bosna i Hercegovina. Prilog istraživanju donjeg toka rijeke Neretve, *Godišnjak CBI*, 41, Sarajevo 2012, 113-135.
- Vego, M.* 1981, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, Čitluk 1981.
- Wilkes, J. J.* 1969, *History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia*, University of Birmingham, London 1969.